

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

درآمدی بر جامعه‌شناسی زبان

یحیی مدرس‌سی

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی

تهران ۱۴۰۰

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی

فروشگاه کتاب: خیابان کریم‌خان‌زند، بین قرنی و ایرانشهر، پلاک ۱۷۶ تلفن: ۸۳۱۷۱۹۲

درآمدی بر جامعه‌شناسی زبان

مؤلف: یحیی مدرسی

مدیر انتشارات: یدالله رفیعی

مدیر تولید و نظارت: سیدمحمدحسین محمدی

مسئول فنی: ربابه ابوطالبی

چاپ اول: ۱۳۶۸، چاپ ششم: ۱۴۰۰

شمارگان: ۳۰۰ نسخه

چاپ و صحافی: گام اول

قیمت: ۹۸,۰۰۰ تومان

حق چاپ برای پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی محفوظ است.

سرشناسه: مدرسی، یحیی، ۱۳۲۴-

عنوان و نام پدیدآور: درآمدی بر جامعه‌شناسی زبان/ یحیی مدرسی.

وضعیت ویراست: [ویراست ۹۳]

مشخصات نشر: تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، ۱۳۹۰.

مشخصات ظاهری: ۳۷۸ ص.

شابک: 978-964-426-358-3

موضوع: جامعه‌شناسی زبان

شناسه افزوده: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی

رده بنی کنگره: ۱۳۹۰/م۴۵۴/۲۴۰

رده بنی دیویی: ۳۰۶/۴۴

شماره کتابشناسی ملی: ۲۵۵۳۴۹۹

فهرست مطالب

۹	فهرست نمودارها و نقشه‌ها
۱۱	فهرست جدول‌ها
۱۳	پیشگفتار
۱۷	پیشگفتار چاپ سوم
۱۹	فصل اول: زبان و جامعه
۱۹	۱-۱- خصلت اجتماعی زبان
۲۳	۲-۱- همبستگی زبان و جامعه
۳۲	۳-۱- جامعه‌شناسی زبان و زبان‌شناسی اجتماعی
۳۷	فصل دوم: جامعه زبانی
۴۷	فصل سوم: دوزبانگی و چندزبانگی
۴۷	۳-۱- مقدمه
۴۹	۳-۲- فرد دوزبانه
۵۵	۳-۳- جامعه دوزبانه
۵۹	۳-۴- دوزبانگی و دوزبانگونگی
۶۱	۳-۵- جنبه‌های گوناگون دوزبانگی
۷۳	۳-۶- نتیجه‌گیری

۷۷	فصل چهارم: برخورد و تماس زبان‌ها
۷۷	۱-۴- مقدمه
۷۸	۲-۴- زبان زیرین و زبان زبرین
۸۴	۳-۴- قرض‌گیری زبانی
۸۹	۱-۳-۴- انواع قرض‌گیری زبانی
۸۹	۱-۱-۳-۴- قرض‌گیری واژگانی
۹۴	۲-۱-۳-۴- قرض‌گیری واجی
۹۹	۳-۱-۳-۴- قرض‌گیری دستوری
۱۰۲	۲-۳-۴- شرایط و انگیزه‌های قرض‌گیری زبانی
۱۰۷	۴-۴- مهاجرت و برخوردهای زبانی
۱۰۹	۵-۴- نتیجه‌گیری
۱۱۱	فصل پنجم: زبان‌های میانجی
۱۱۱	۱-۵- مقدمه
۱۱۵	۲-۵- زبان‌های میانجی طبیعی
۱۲۰	۳-۵- زبان‌های میانجی ساختگی
۱۲۵	۴-۵- زبان‌های میانجی آمیخته
۱۲۶	۱-۴-۵- زبان‌های پی‌جین
۱۳۸	۱-۱-۴-۵- نمونه یک پی‌جین
۱۴۲	۲-۴-۵- زبان‌های کریول
۱۴۸	۱-۲-۴-۵- نمونه یک کریول
۱۵۰	۳-۴-۵- مبدأ پیدایش زبان‌های پی‌جین و کریول
۱۵۳	۱-۳-۴-۵- نظریه چند مبدئی

۱۵۴	۵-۴-۲- نظریه تک مبدئی
۱۵۸	۵-۵- نتیجه‌گیری
۱۶۳	فصل نهم: گوناگونی‌های زبانی
۱۶۳	۶-۱- مقدمه
۱۶۶	۶-۲- زبان و گویش
۱۷۵	۶-۳- همبستگی متغیرهای زبانی و غیرزبانی
۱۷۷	۶-۳-۱- منطقه جغرافیایی
۱۸۴	۶-۳-۲- طبقه اجتماعی
۱۹۹	۶-۳-۳- جنسیت
۲۱۲	۶-۳-۴- قومیت
۲۱۹	۶-۳-۵- سن
۲۲۸	۶-۳-۶- سبک
۲۴۱	۶-۳-۷- تحصیلات
۲۴۷	۶-۴- نتیجه‌گیری
۲۵۳	فصل هفتم: برنامه‌ریزی زبان
۲۵۳	۷-۱- مقدمه
۲۵۵	۷-۲- ابعاد برنامه‌ریزی زبان
۲۵۹	۷-۳- مؤسسات برنامه‌ریزی زبان
۲۶۸	۷-۴- مراحل برنامه‌ریزی زبان
۲۶۹	۷-۴-۱- گردآوری اطلاعات
۲۷۰	۷-۴-۲- برنامه‌ریزی
۲۷۲	۷-۴-۳- اجرای برنامه

۲۷۶	۷-۴-۴- ارزیابی نتایج
۲۷۸	۷-۵- جنبه‌های گوناگون برنامه‌ریزی زبان
۲۸۳	۷-۵-۱- معیارسازی
۲۹۶	۷-۵-۲- انتخاب زبان رسمی
۳۰۸	۷-۵-۳- واژه‌سازی
۳۱۲	۷-۵-۳-۱- نوسازی زبان
۳۱۸	۷-۵-۳-۲- پالایش زبان
۳۲۵	۷-۵-۴- مسائل خط و املاء
۳۲۶	۷-۵-۴-۱- ایجاد خط
۳۲۸	۷-۵-۴-۲- انتخاب خط مشترک
۳۳۰	۷-۵-۴-۳- اصلاح خط
۳۳۳	۷-۵-۴-۴- تغییر خط
۳۳۷	۷-۶- نتیجه‌گیری
۳۴۱	کتابنامه
۳۴۱	۱. منابع فارسی
۳۴۵	۲. منابع انگلیسی
۳۵۷	واژه‌نامه انگلیسی - فارسی
۳۶۵	واژه‌نامه فارسی - انگلیسی
۳۷۳	فهرست اعلام

فهرست نمودارها

- (۱-۵): درخت خویشاوندی زبان‌های پی‌جین و کریول (برگرفته از تاد ۱۹۷۴) ۱۵۷
- (۱-۶): درصد کاربرد /t/ در انگلیسی شهر نیویورک برحسب طبقه اجتماعی و سبک (برگرفته از لباو ۱۹۶۶) ۱۹۱
- (۲-۶): درصد کاربرد /u/ در فارسی تهرانی برحسب جنسیت و سبک (برگرفته از مدرسی ۱۹۷۸) ۲۰۷
- (۳-۶): درصد حذف همخوان پایانی در انگلیسی شهر دیترویت برحسب گروه قومی (برگرفته از ولف‌رام ۱۹۶۹) ۲۱۵
- (۴-۶): درصد حذف همخوان‌های /t/ و /d/ در خوشه‌های پایانی فارسی برحسب سن و سبک (برگرفته از مدرسی ۱۹۷۸) ۲۲۳
- (۵-۶): درصد کاربرد /u/ در گفتار فارسی زبانان تحصیل‌کرده در شهر تهران در سبک‌های مختلف (برگرفته از مدرسی ۱۹۷۸) ۲۳۵
- (۶-۶): درصد حذف /t/ و /d/ در خوشه‌های همخوانی پایانی فارسی در سبک‌های مختلف (برگرفته از مدرسی ۱۹۷۸) ۲۴۰

فهرست نقشه‌ها

- (۱-۵): پراکندگی زبان‌های پی‌جین و کریول در جهان (برگرفته از هنکاک ۱۹۷۷) ۱۵۲

فهرست جدول‌ها

- (۱-۶): درصد کاربرد واژه $/æ/$ در شهر قزوین برحسب گروه سنی و سبک (برگرفته از مدرسی ۱۹۷۸) ۱۸۰
- (۲-۶): درصد کاربرد $/t/$ در انگلیسی شهر نیویورک برحسب طبقه اجتماعی (برگرفته از لباو ۱۹۶۶) ۱۸۸
- (۳-۶): درصد کاربرد $/ɪ/$ در انگلیسی شهر دیترویت برحسب جنسیت و طبقه اجتماعی (برگرفته از ولفرام ۱۹۶۹) ۲۰۴
- (۴-۶): درصد کاربرد نفی چندگانه در انگلیسی شهر دیترویت برحسب جنسیت و طبقه اجتماعی (برگرفته از ولفرام ۱۹۶۹) ۲۰۵
- (۵-۶): درصد کاربرد نفی چندگانه در انگلیسی شهر دیترویت برحسب سن و طبقه اجتماعی (برگرفته از ولفرام ۱۹۶۹) ۲۲۲
- (۶-۶): درصد کاربرد مرکزگرایی $/a/$ در واژه‌های مرکب $/ay/$ و $/aw/$ در انگلیسی جزیره مارتازوین یارد برحسب سن (برگرفته از لباو ۱۹۶۳) ۲۲۶
- (۷-۶): درصد کاربرد $/ɪ/$ پس واژه‌ای، در انگلیسی طبقه متوسط بالای شهر نیویورک برحسب سبک (برگرفته از لباو ۱۹۶۶) ۲۳۳
- (۸-۶): درصد حذف $/t/$ و $/d/$ در خوشه‌های همخوانی پایانی فارسی برحسب میزان تحصیلات (برگرفته از مدرسی ۱۹۷۸) ۲۴۴
- (۹-۶): درصد هماهنگی واژه‌ای در فارسی محاوره‌ای زنان تهرانی برحسب میزان تحصیلات (برگرفته از هادسن ۱۹۸۰ و جهانگیری ۱۹۸۰) ۲۴۵

پیشگفتار

جامعه‌شناسی زبان یکی از جدیدترین رشته‌های زبان‌شناسی نوین است که زبان را به عنوان پدیده‌ای اجتماعی و در بافت اجتماعی - فرهنگی آن بررسی می‌کند. این رشته بینابینی تازه که از پیوند زبان‌شناسی و جامعه‌شناسی به وجود آمده است و از نظریه‌ها و روش‌های پژوهشی این دو علم در مطالعه زبان بهره می‌گیرد، در طول سه دهه گذشته رشد و گسترش بسیار قابل ملاحظه‌ای داشته و اکنون در میان سایر رشته‌های زبان‌شناسی، جای ویژه‌ای یافته است.

در این دوره نسبتاً کوتاه، توجه گروه زیادی از زبان‌شناسان و برخی از جامعه‌شناسان به این رشته جلب گردیده و مطالعات و بررسی‌های ارزنده‌ای در قلمرو رو به گسترش آن انجام گرفته است. نتایج این گونه تحقیقات اکنون در اختیار پژوهندگان و دانشجویان زبان‌شناسی و علوم مرتبط با آن، قرار دارد.

با کوشش برخی از زبان‌شناسان ایرانی در چند سال گذشته، در کشور ما نیز جامعه‌شناسی زبان به عنوان یک رشته علمی تازه، شناخته شده است. بی‌تردید آثار آموزنده دکتر محمدرضا باطنی در معرفی مسائل بنیادی این رشته جدید و آشنا ساختن علاقه‌مندان با دیدگاه‌های تازه در مطالعات زبانی نقشی بس مهم داشته است. آثار نویسندگان و مترجمان دیگر نیز که به برخی از موضوعات مرتبط با این رشته پرداخته‌اند، در آشنا ساختن خوانندگان فارسی زبان با برخی

از جنبه‌های اجتماعی زبان سهم اساسی داشته است. از این میان باید از اثر قدیمی اما بسیار باارزش یوریل و این رایش^۱ به نام *برخورد زبان‌ها* ترجمه دکتر ناصر بقایی و دکتر حمید سرهنگیان، یاد کرد. با این حال، تاکنون کتاب جداگانه‌ای که مسائل نظری و تجربیات عملی در رشته جامعه‌شناسی زبان را به طور نسبتاً گسترده و یکجا در سطحی مقدماتی مورد بحث و بررسی قرار دهد، به زبان فارسی نوشته یا ترجمه نشده است.

کتاب حاضر، کوششی است مقدماتی برای آشنا ساختن خوانندگان فارسی زبان به ویژه دانشجویان رشته زبان‌شناسی با مسائل بنیادی جامعه‌شناسی زبان. در این راستا، نویسنده کوشیده است تا مباحث پیچیده علمی در سطحی مقدماتی و تا حد امکان، به زبانی ساده و خالی از ابهام مطرح گردد و به همین جهت، در بخش‌های گوناگون کتاب، در کنار مباحث نظری و در جهت روشن‌تر شدن آنها، نمونه‌هایی از پژوهش‌های تجربی انجام شده نیز ارائه گردیده است. همچنین کوشش شده است که مسائل مختلف از جنبه‌های گوناگون مورد توجه و بررسی قرار گیرند.

ظاهراً این نخستین کتاب مستقلی است که جنبه‌های اصلی و مسائل بنیادی در جامعه‌شناسی زبان را به زبان فارسی مورد بررسی قرار می‌دهد و از این رو، ناگزیر نارسایی‌ها و محدودیت‌های خاص خود را دارد. با این همه، امید است که این کتاب بتواند تصویری کم و بیش روشن از موضوعات مورد بحث در این رشته علمی به دست دهد و زمینه لازم را برای مطالعات عمیق‌تر و گسترده‌تر فراهم آورد.

---

1. U. Weinreich

نویسنده در طول نگارش و انتشار این کتاب از راهنمایی‌ها، تشویق‌ها و همکاری‌های صمیمانه و گرانبه‌ای برخی از استادان و همکاران بهره‌ فراوان برده است. آقای دکتر محمدرضا باطنی با دقت خاص خود فصل‌هایی از نسخه دست‌نویس این کتاب را مورد بررسی قرار دادند و با راهنمایی‌ها و پیشنهادات ارزشمند خود برخی از ابهام‌های آن را برطرف کردند؛ خود را مدیون آموزش‌های ایشان می‌دانم. آقایان دکتر علی‌اشرف صادقی و دکتر علی‌محمد حق‌شناس نیز از سر لطف بخش‌هایی از این متن را پیش از انتشار خواندند و نظرات و پیشنهادات سودمند و ارزنده‌ی ایشان موجب برطرف شدن برخی از اشکالات و نارسایی‌های کتاب شد؛ از این همه لطف و صمیمیت بسیار سپاسگزارم. بدون این راهنمایی‌ها و پیشنهادات ارزنده، بی‌گمان نارسایی‌های کتاب بیش از حد کنونی بود.

همکاران بخش انتشارات مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی در جریان چاپ و انتشار این کتاب کوشش‌ها و همراهی‌های فراوان نموده‌اند؛ از همه آنان صمیمانه تشکر می‌کنم.

یحیی مدرسی

مهرماه ۱۳۶۸

پیشگفتار چاپ سوم

در طول سال‌هایی که از انتشار کتاب *درآمدی بر جامعه‌شناسی زبان* گذشته است، نویسنده همواره در پی یافتن فرصتی مناسب برای بازبینی و ویرایش صوری و محتوایی اثر، افزودن یکی دو فصل به آن و آماده کردن ویراستی جدید بوده است، اما به دلایل مختلف، این کار متأسفانه تاکنون امکان‌پذیر نشده است. در این چاپ، تنها بخشی از خواست نویسنده، یعنی بازبینی و ویرایش صوری (تغییر فونت، تغییر الگوی پانویس‌ها، ارجاعات، جدول‌ها، نمودارها و ...)، و نیز تغییرات محتوایی محدود (افزودن پارهای مطالب در بخش‌هایی از کتاب)، عملی شده است. در واقع می‌توان چاپ سوم را ویراست تازه‌ای از کتاب دانست با تغییرات حداقلی و ملایم. این همه، تنها با یاری‌های خانم تهمینه شیخی دانشجوی دوره دکترای زبان‌شناسی در پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی و آقای ناصر زعفرانچی مدیر انتشارات پژوهشگاه، میسر شد که اولی، با شکیبایی و دقت، کار حروفنگاری و ویرایش کتاب را یک تنه بر عهده گرفت و دومی، راه‌های پربینج و خم و گاه بسته‌ی اداری و فنی را با روی خوش و مهربانی گشود. بدون این همکاری‌ها، همراهی‌ها و گره‌گشایی‌ها، بی‌تردید امکان انتشار کتاب در شکل فعلی فراهم نمی‌آمد. از این هر دو دوست گرامی بسیار سپاسگزارم. افزودن یکی دو فصل جدید و نیز اضافه کردن برخی مطالب تازه در جای جای کتاب که می‌تواند ارزش و وزن علمی آن را بالا ببرد و آن را به روز کند، ماند برای ویراست بعدی.

یحیی مدرسی

مهرماه ۱۳۹۰

فصل اول

زبان و جامعه

۱-۱- خصلت اجتماعی زبان:

زبان پدیده‌ای است اجتماعی که زمان پیدایش آن به زمان شکل گرفتن نخستین اجتماعات انسانی برمی‌گردد. در واقع، زبان یکی از ضرورت‌های زندگی اجتماعی است و به کارگیری آن یکی از ویژگی‌های انسان اجتماعی به شمار می‌آید. از هنگامی که انسان برای ادامه حیات و بقاء خود به زندگی اجتماعی روی آورد، ناگزیر به نوعی نظام ارتباطی برای پیام‌رسانی نیز نیازمند شد و بدین ترتیب، زبان در کلی‌ترین مفهوم و ابتدایی‌ترین شکل آن پدید آمد. به نظر برخی از محققان، این ابزار ارتباطی روزگاری از نشانه‌های حرکتی یا دیداری و زمانی از نشانه‌های آوایی یا شنیداری و در یک دوره میانی، از هر دو استفاده کرده است. با پیدایش خط و نوشتار، پیام‌رسانی ابعاد تازه و گسترده‌ای پیدا کرد و امکان حفظ و انتقال تجربیات و میراث علمی و فرهنگی انسان در طول زمان و پهنه مکان فراهم گشت. بنابراین، زبان در اجتماعات انسانی و در متن زندگی گروهی و روابط اجتماعی، به واسطه نیاز انسان‌ها به ارتباط با یکدیگر، پدید آمد و در یک روند

طولانی چند صد هزار ساله تحول یافت و اشکال گوناگونی به خود گرفت. از این جهت است که زبان را نهادی اجتماعی دانسته‌اند که مهم‌ترین نقش آن ایجاد ارتباط است. با تحول اجتماعات بشری و پیچیده‌تر شدن سازمان‌ها و روابط اجتماعی، زبان نیز به عنوان یک نظام ارتباطی و در جهت برآوردن نیازهای ارتباطی جامعه‌های گوناگون انسانی، دچار تحول گردید و رفته رفته شکل پیچیده‌تر و کامل‌تری پیدا کرد.

از آنجا که زبان دارای جنبه‌های زیستی و روانی نیز هست، پیدایش و تحول آن را به شکل امروزی، باید در بافتی گسترده‌تر، یعنی با توجه به عوامل درونی (زیستی و روانی) و عوامل بیرونی (ارتباطی و محیطی) مطالعه کرد. در واقع، گفتار در اثر تحولات و دگرگونی‌هایی که در محیط فیزیکی و زندگی اجتماعی انسان از یک سو و در اندام‌های گویایی، شنوایی، مغز و اعصاب او از سوی دیگر، رخ داده، به وجود آمده است. به نظر دانشمندانی که استخوان‌های به جا مانده از انسان‌های اولیه را، مورد مطالعه قرار داده‌اند، شکل پیشانی، چانه، آرواره‌ها، دندان‌ها و غیره نشان دهنده این واقعیت است که مغز و اندام‌های گویایی این انسان‌ها از آغاز برای گفتار آماده نبوده است. بنابراین، می‌بایستی در یک دوره طولانی، تحولاتی در اندام‌های گویایی، شنوایی، و نیز سیستم اعصاب و مغز انجام گرفته باشد تا به پیدایش و تکامل گفتار در نوع انسان منتهی شده باشد. شکل و اندازه پیشانی نشانه کوچک بودن مغز و شکل آرواره، فک زیرین و چانه و دندان‌ها، نشانه آماده نبودن دستگاه گفتار برای تولید آواهای موزون انسان معاصر است. از این دیدگاه می‌باید در برخی از اندام‌های درگیر در گفتار مانند حنجره و حفره‌های فوق چاکنایی، تغییراتی انجام شده باشد تا دستگاه گفتاری انسان برای